

Dilə psixoloji yanaşmanın mahiyyəti və onun nitqdə rolu

Mənsurə Əhmədova

Xəzər Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: measure.ahmad@mail.ru

Annotasiya. Bu yazıda dilə NECƏ? sualı ilə deyil, NİYƏ? sualı ilə yanaşılmış, dilin mahiyyəti, necə formalaşması və dilin yaranmasını zəruri edən səbəblər araşdırılmış və nümunələrlə izah olunmuşdur. Məqalədə daha sonra dilə psixoloji yanaşılması və dilin psixologiyası tədqiq olunmuşdur. Dilin ünsiyyətə xidmət etməsini əsas götürərək ünsiyyətin mahiyyəti izah olunmuş və onun üst səviyyəyə çatdırılması üçün dilin psixologiyası araşdırılmışdır. Dildən istifadə olunarkən, yəni nitq söylənilərkən məqsədə daha yaxşı çatmaq üçün dilə psixoloji yanaşmanın iki istiqaməti göstərilmişdir. Birinci istiqamətə görə, nitq danışanın psixi vəziyyətini sərgiləyir, ikinci istiqamətə görə isə nitq dinləyicinin psixi vəziyyətinə təsir edir. Bu iki istiqamət nümunələrlə ətraflı şəkildə izah olunmuş və vacibliyi göstərilmişdir. İkinci bir tərəfdən, dillərin tipoloji və funksional formalaşmasında insan psixikasının rolu olduğu və bu rolun özünü, əsasən, hansı məqamlarda göstərdiyi araşdırılmışdır. Bu məsələlər çərçivəsində söz və məna, ad və adlandırılma, dil faktı və nitq faktı kimi problemlər nümunələr əsasında izah olunmuşdur.

Açar sözlər: dil, nitq, ünsiyyət, təfəkkür, psixolinqvistika, psixoloji yanaşma, dil fəlsəfəsi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.09.2022; qəbul edilib – 19.09.2022

Essence of the psychological approach to language and its role in speech

Mansura Ahmadova

Khazar University. Azerbaijan.

E-mail: measure.ahmad@mail.ru

Abstract. In this writing is approached to the language not with the question “How?”, but with the question “Why?”. In this article, the essence of language and its role in speech activity are studied and explained. In our study, the essence of language, how it is formed and the reasons for the emergence of language were studied and explained with examples. The article then takes a psychological approach to language and studies the psychology of language. Based on the fact that language serves communication, the essence of communication is explained and the psychology of language is studied in order to bring it to a higher level. When using language, that is, when speaking, two directions of the psychological approach to language are shown in order to better achieve the goal. In the first direction, speech reflects the mental state of the speaker, and in the second direction, speech affects the mental state of the listener. In the first direction, speech reflects the mental state of the speaker, and in the second direction, speech affects the mental state of the listener. These two directions are explained in detail with examples and their importance is shown. On the other hand, the role of the human psyche in the typological and functional formation of languages and at what moments this role mainly manifests itself has been investigated. Within these issues, problems such as word and meaning, name and naming, language fact and speech fact were explained on the basis of examples.

Keywords: language, speech, communication, psycholinguistics, psychological approach, language philosophy

Giriş / Introduction

Nitqin yaranması və mənimsənilməsi məsələləri, dil və düşüncə, nitq və təfəkkür əlaqələri hələ antik dövrdən başlayaraq elm adamlarını düşündürmüşdür. Bu proseslərin necə cərəyan etdiyini fəlsəfi, psixoloji, fizioloji, siyasi və hətta neyroloji nöqteyi-nəzərdən hər bir sahə özünəməxsus şəkildə izah etməklə aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Bu yazıda məqsədımız dil və nitq məsələlərini psixoloji baxış altında izah etməkdir. Bəs dil və nitq məsələlərinin tədqiqi nəyə görə bu qədər əhəmiyyətlidir? Nitq fəaliyyəti

bilvasitə dilə əsaslanır. Dil nitqin bazası, nitq isə dilin ifadə formasıdır. İnsan təbiətlə, ətraf aləmlə bağlı məlumat əldə etdikcə, onu dil vasitəsilə təzahür etdirir. Ona görə də tam dərk olunmayan məlumat dil ilə olduğu kimi ifadə oluna bilmir. Bu, onu deməyə əsas verir ki, insanın təbiət və kainatla bağlı bütün məlumatları, onun dili ilə sərhədlənir. Dil insan həyatında belə əhəmiyyətli yerə malik olduğu üçün tədqiqi və öyrənilməsi də çox vacibdir.

Əsas hissə / Main Part

Dillə bağlı məsələlərin tədqiqat mövzularının alt qatında yatan əsas sual “NECƏ?” sualıdır. Dil necə yaranır? Nitq necə formalaşır? Dil və nitq arasındakı əlaqələr necə cərəyan edir? Dilin quruluşu necədir? və s. tipli məsələlərin tədqiqi ilə bağlı bugünə qədər çoxlu əsərlər yazılıb. Bizim məqsədimiz dil problemlərinə və onların həlli yollarına “NİYƏ?” sualı ilə yanaşmaq və dilin insan həyatındakı mahiyyət və əhəmiyyətini ortaya qoymaqdır.

Gəlin, görə, dil nədir və necə formalaşır? Dil ictimai hadisədir və bilavasitə insanla bağlıdır. Dilin inkişaf tarixi də insan təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədardır. Dilin bugünkü səviyyəyə gəlib çatması böyük zaman almışdır. Bu inkişaf tarixini qısa şəkildə belə izah edə bilərik: Hələ daş dövründə – səsi dilin yarandığı ilk vaxtlarda insanlar ünsiyyət qurmaq üçün səslərdən istifadə ediblər. Zamanla insan təfəkkürü inkişaf etdikcə, səslər birləşib sözcüklər şəklində formalaşmışdır. İnsanların kəşfləri, əldə etdiyi məlumatlar artdıqca onları ifadə edəcək sözlər də zamanla inkişaf edərək, dilin ünsiyyətə qatna əlavə olunmuşdur. Artıq tək-tək sözlərdən istifadə etmək insanların fikir və düşüncələrini mübadilə etmək tələbini tam ödəmirdi. Bu zaman inkişaf etməkdə olan insan təfəkkürü sözləri birləşdirərək ibtidai cümlə forması olan “uşaq yatır”, “qıda bitib” tipli sadə cümlələri formalaşdırırdı. Təbii ki, bu proses məqsədli

deyil, tələbatdan irəli gələn həyata keçirdi. Zamanla insan təfəkkürü daha da inkişaf edir, ətraf aləmlə bağlı məlumatları artırırdı. Bu zaman o, bu sadə cümlələri də birləşdirərək daha mürəkkəb fikirləri ifadə etməyə müvəffəq oldu. Sonralar da insanlar bütün bu dil vahidlərindən istifadə etməklə, hər hansı bir hadisənin, ümumi məsələlərin izahını verirdilər. Beləliklə, dilin səslərdən mətnlərə doğru inkişafının insan təfəkkürünün həyatda qalmaq mexanizmindən problemi həll etmək, hətta daha rahat yaşamaq mexanizminə doğru inkişafı ilə düz mütənəsib olduğunu aydın şəkildə görmək olur. Lakin bir məsələ də vardır ki, dilin inkişaf sürəti təfəkkürün inkişaf sürəti ilə eyni deyil. Dil demək olar ki, adlanmadan ibarətdir. Əşyaları, hadisələri, məkanları, mücərrəd məfhumları, hərəkətləri, əlamətləri, sayları və s. adlandırmaq dilin leksik səviyyəsini təşkil edir. Dilçi alim Afad Qurbanov ad haqqında yazır: “Ad insanların əldə etdiyi ictimai-mədəni və sosial nailiyyətlərindəndir. O, tarixi inkişaf prosesində kollektivdə ictimai ehtiyacları ödəmək məqsədilə meydana çıxmışdır. Buna görə də hər bir adda tarixin əlamətləri, nişanə və izləri yaşayır” [1, s.13]. Eyni zamanda, dildə bir söz bir məna ilə yanaşı, bir çox mənami ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, təfəkkürü daha geniş və daha saxsəliddir. Bunu ifadə etmək üçün dil vahidlərinə əlavə məna və məzmunlar yüklənir və bu metodla dil təfəkkürü

kürün məhsulu olan fikir və düşüncələri təzahür etdirir, yəni məhz bu yolla dil təfəkkürdə olan məhsulu ötürə bilər.

Yuxarıda dil ilə nitq arasındakı asılılığı, dilin yaranması, formalaşması, zənginləşməsi məsələlərini müəyyən qədər aydınlaşdırmağa çalışdıq. Buna səbəb dilin mahiyyətini anlamaq idi. Dilin inkişaf tarixinə nəzər yetirildikdə, onun "anlamaq" və "anlaşılmaq" məqsədilə yarandığını əyani şəkildə görmək mümkündür. Deməli, əgər dil anlamaq və anlaşılmaq məqsədilə yarandırsa, onu elə bu məqsədlə də öyrənmək lazımdır.

Bildiyimiz kimi, dil, təfəkkürün inkişafı nəticəsində yaransa da, mövcud dil təfəkkürə, düşüncə səviyyəsinə bilavasitə təsir edir. Yəni bir insan sahib olduğu dil çərçivəsində düşünür. Heç vaxt bir türklə bir ingiliss dünyaya eyni pəncərədən baxmaz, çünki hər ikisində də adlandırmalar fərqlidir və alt qatında fərqli yaşayışlar yatır. Buna görə də ayrı-ayrı dillərin mənsub olduğu xalqların psixoloji vəziyyətləri, düşüncə tərzləri arasında çoxlu fərqlər özünü göstərir. Dil ilə psixikanın bu cür qarşılıqlı əlaqəsi və bağlılığı dilin öyrənilməsində dilə psixoloji yanaşmanı mütləq edir.

Dil məsələlərinə psixoloji yanaşma XIX əsrdə Psixoloji dilçilik məktəbinin, XX əsrin ortalarında isə "Psixolinqvistik" adlı bir elmin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Psixoloji dilçilik məktəbinin nümayəndələri dil və təfəkkür əlaqələrini, əsasən, fəlsəfi aspektdən izah etmişdirlər. Psixolinqvistik isə bir elm kimi psixika və dil arasındakı əlaqə və asılılıqları, insan beyninin bir və ya bir neçə dili hansı şəkildə qəbul etməsini, ətraf aləmdəki məlumatları qəbul edib adlandırması və nitqə çevirməsi mexanizmini və s. bu kimi məsələləri araşdırıb öyrənir.

Azərbaycan dilçiliyində psixolinqvistikada dilçi alim Mayıl Əsgərovun irəli sürdüyü "Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi" yeni baxış formalaşdırır. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə görə, insan beyni ətraf aləmi dərk etmək üçün gerçəklik elementini beş əsas duyğu orqanı vasitəsilə qəbul etməklə, beyində onun intellekt obrazını yaradır, yaranan məhsulu yaddaşa ötürür. Sonra isə lazım gəldikdə bu intellekt obrazı və ya gerçəklik elementinin beyində əks olunan ekvivalenti xatırlanır və aktiv yad-

daşa gətirilir. Bu dörd fazadan ibarət olan proses dərketməni təşkil edir. Dərk olunan məlumat zamanla adlandırılaraq nitqə çevrilir. Mayıl Əsgərovun fikrincə, dil, yazılı materiallar istisna olmaqla, heç bir şəkildə dərketmə prosesində iştirak etmir. Dil özü dərketmə nəticəsində yaranır. Alim "Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi" əsərində yazır: "Doğrudan da, əgər dərketmə və təfəkkürün vahidi söz və ya nitq olsaydı, o halda adı məlum olmayan əşya, varlıq və hadisələri dərk edə bilməzdik. Gözümüzü gördüyümüz, əlimizlə toxunduğumuz, gözəlrimizi yumarkən belə, dəqiq obrazını bütün təfərrüatları ilə xatırladığımız, amma adını bilmədiyimiz əşya və varlıqları dərk etdiyimizi inkar etməli olardıq. Bu da nə normal məntiqə, nə də elmə sığan bir məsələ deyil!" [5, s.70]. Biz alimin fikri ilə razılışırıq və bu fikri qəbul edirik. Lakin bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, insan beyni istənilən təmas nəticəsində əldə etdiyi məlumatın mahiyyətini tam dərk etməsə belə, şüuraltındakı hazır məlumat bazasının köməkliliyi ilə onu adlandırmağa çalışır. Sanki adlandırma zamanı beyin məlumatı tam dərk etmiş olur. Çünki dil də əksini tapan bütün sözlər tam dərk olunmuş məlumatların göstəricisi olaraq yaranmışdır. Düzdür, dərketmə zamanı dil, nitq iştirak etmir. Lakin tam dərk olunmayan məlumat da dildə əksini tapmır. Çünki dərketmə ilə hissetmə fərqli psixi proseslərdir. Adlandırma dərketmənin sonuncu pilləsi, tam göstəricisidir. "Adlandırma dərketmənin son pilləsidir", – dedikdə o nəzərdə tutulur ki, adlandırılmayan məlumat tam dərk olunmayan məlumatdır. Məsələn, bəzən insan elə bir hiss yaşayır ki, onu dilə gətirə bilmir. Bu vəziyyətdə o deyir: "Mən hissimi sözlə ifadə edə bilmirəm". Çünki insan bunun kin, qəzəb, ikrah, yoxsa utancaqlıqdan irəli gələn kompleks bir hiss olduğunu anlamır, dərk etmədiyi hissi də sözlə ifadə edə bilmir. Düzdür, alimin qeyd etdiyi kimi, dili dərketmənin vahidi adlandırmaq olmaz. Əgər belə hesab etsək, bu zaman dil yaranana qədər insanların ətraf aləmi dərk etməsi faktını inkar etməmiş olarıq. Bu isə yanlışdır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, dil dərketmənin əsas vahidi olmasa da, dərketmənin inkişafının nəticəsidir və onu sürətləndirir. Belə ki, haqqında heç bir məlumatı sahib olmadığımız bir varlığı sözlər vasitəsilə

dərk etmək mümkündür. Varlığın sözlərlə təsviri onun beyində olan hazır məlumatlara əsasən təsəvvür olunub dərk edilməsinə şərait yaradır. Məhz bu fakt dilin dərketmənin nəticəsi olduğunu təsdiq edir. Bu fikir Elnur Rüstəmovun "K.Yaspersin fəlsəfəsində ünsiyyət problemi" adlı dissertasiyasında da öz əksini tapmışdır. Müəllif Con Lokdan sitat verərək, fikrini əsaslandırır: "Ünsiyyət öz fikirlərini yada salmaq, onları ifadə etmək, öz ideyalarını göstərmək, onları digərlərinə nümayiş etdirmək funksiyasını yerinə yetirir. Ləkk yazırdı: "Sözdən fikirlərimizi başqalarına çatdırmaq və onları beynimizdə möhkəmlətmək üçün istifadə olunur" [4, s.22].

Dil və nitqin yaranması, mənimsənilməsi kimi məsələlərin psixolinqvistik çərçivəsində öyrənilməsi dilçilik elmi üçün böyük töhfədir. Lakin dil və nitqin yaranması, mənimsənilməsi məsələsi yalnız ixtisas gərəyi insanlar üçün maraqlıdır. Bir tibb işçisi, mühəndis, memar, dizayner, satış mütəxəssisi, iqtisadiyyatçı, sosial işçi, bankir, psixoloq və ya bir ailə başçısı, bir valideyn üçün dilin necə yaranması maraqlı deyil. Lakin onların hər biri dildən istifadə edir. Onları maraqlandıran əsas məsələ sağlam ünsiyyət qurmaq, qarşı tərəfi düzgün anlamaq və öz fikirlərini düzgün ifadə edə bilməkdir. Göründüyü kimi, insanların dildən istifadəsi dilin mahiyyəti ilə üst-üstə düşür. Dilin istifadə məqsədini göz önündə tutaraq ondan düzgün şəkildə istifadəni təmin etmək üçün dilə psixoloji yanaşmaq bizim əsas niyyətimizdir. Psixolinqvistik ilə məşğul olan alimlər dilin necə yaranmasını izah etmək üçün psixoloji yanaşmadan istifadə etməzlərsə, biz də dilin mahiyyətini anlamaq və ünsiyyəti daha üst səviyyəyə qaldırmaq üçün dilə psixoloji yanaşmanı təşkil etməmişik.

Dilə psixoloji yanaşma dedikdə, bir insanın danışarkən həm öz, həm də qarşı tərəfin psixi vəziyyətinə uyğun olaraq nitqini müəyyənləşdirməsi nəzərdə tutulur. Bu prosesi iki istiqamətdə başa düşmək olur. Birincisi, nitqimiz bizim psixi vəziyyətimizi ortaya qoyur. İkincisi, nitqimiz dinləyicinin psixikasına təsir edir. Bir insan o zaman uğurlu nitqə nail olur ki, o, eyni anda nitq prosesində ifadə etdiyi sözlərin həm onu təmsil etdiyini anlayır, həm də qarşı tərəfə

necə təsir etdiyini hesablaya bilər. Birinci istiqaməti izah etmək üçün belə bir müdrik kəlamı qeyd etmək yerinə düşür: "Danış, deyim sən kimsən!" Biz danışanda işlətdiyimiz sözlər bilavasitə bizim psixikamızı: bilik səviyyəimizi, ədalətlik prinsipi, məsələlərə yanaşma tərzimizi, dünyaya baxış bucağımızı və s. ortaya qoyur. Bir növ, dil bizi qarşı tərəfə tanıdır, güvənilir, sağlam əlaqə və münasibətlər qurmağımıza səbəb olur. Sağlam və güvənilir münasibət qurmaq isə insanların etməli olduğu birinci və ən mühüm vəzifədir. Belə ki, müasir dövrdə yaşamaq istəyənlər hər bir kəs işləməlidir. İş dedikdə isə istənilən işin təməlinə bir növ satış dayanır: ya mal, ya da xidmət satılır. Satışın uğurlu olması üçün də özünü, malını və ya xidmətini yaxşı tanımaq tələb olunur. Yaxşı tanımaq isə yaxşı ünsiyyəti, güvənə doğura biləcək nitqi tələb edir.

İkinci istiqamət isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, danışanın nitqinin dinləyicinin psixikasına təsiri məsələsidir. Əslində, sözlərin böyük enerjiyə sahib olduğu və insanların əhvalına ciddi təsir edə bildiyi bir reallıqdır. Lakin bunu əski inanclardakı kimi kortabii qəbul etmək lazımdır deyil. Belə ki, sözlər müəyyən səslərdən ibarət olub, müəyyən bir fikir axınına reallaşdırmaq üçün vasitədir və bir söz bütün hallarda eyni enerjiyə sahib ola bilməz. Deməli, söz fikir axınına reallaşdırır. Fikir axını isə müəyyən bir enerjiyə sahibdir. Bu enerjinin müsbət və mənfi dəyərləri o anki vəziyyətdən, sözü deyən şəxsin və sözü eşidən şəxsin əhvalından aslıdır. Bir sözlə, işlətdiyimiz ifadələrin təsirlikli dəyəri bizim hiss və duyğularımızdan, sözü deyərəkən təfəkkürümüzə canlanan fikir və təsəvvürlərdən, qarşıdakı insanın duyğu durumundan və bizə verdiyi dəyərdən aslıdır. Çünki sözlər yalnız fikir və düşüncələrimizi deyil, həm də münasibətimizi, hiss və duyğularımızı ifadə edə bilər. Əslində, hiss və duyğularımızın ifadə vasitəsi bədən dilidir. Lakin emosiyalarımızın bizdə yaratdığı enerji danışarkən hansı sözləri seçəcəyimizə mütləq təsir edir. Sözlərin arxasında yatan enerji yükünü ətraflı izah etmək üçün dildən bir neçə nümunə çəkək. Məsələn, sabitləşmiş Azərbaycan dili lüğətinə nəzər yetirdikdə, "al-qış" və "qarğıs" başlıqları altında çoxlu ifadənin toplandığını görmək olur. Bu ifadələrin belə

çoxluq təşkil etməsinin səbəbi lap qədim dövrlərə dayanır. Belə ki, insanlar sözün sehirliliyini gücünə inanır və alqış və qarğışların insan həyatına ciddi təsir edə biləcəyi inancı ilə yaşayırdılar. Elə “alqış” və “qarğış” sözlərinin etimologiyasına nəzər yetirməklə fikrimizi əsaslandırma bilərik. “Bu sözlərdəki “al” və “qar” (qara) hissələri, əslində rəngləri ifadə edir. “Al” uğurun, “qara” uğursuzluğun rəmzidir, “qış” hissəciyi isə qışqırmaq feili ilə eyni mənədadır. Yəni “uğur diləmək” və “uğursuzluq diləmək” mənalarını gəlir” [7]. Bu kimi nümunələrin sayını artırmaq olar. Dildə bu fikri təsdiqləyən çoxlu sayda nümunələr vardır. Bu nümunələr göstərir ki, hələ tarixən insanlar sözün təsir gücünü təcrübə etmiş və bunu inanc olaraq həyatlarının bir parçasına çevirmişlər.

Yuxarıda izah olunan məsələlər “dilə psixoloji yanaşma” müstəvisində dilin ünsiyyət səviyyəsinə xidmət edir. Lakin dilə psixoloji yanaşmanın nəzəri əsasları bununla bitmir. Yuxarıda dilə psixoloji yanaşmanın iki istiqaməti göstərilmişdir. Birinci istiqamətə görə, dil danışanın psixikasını əks etdirir. Belə ki, qeyd olunduğu kimi, dil kollektiv təfəkkürün məhsuludur. Deməli, hər bir dil mənsub olduğu xalqın təfəkkür səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Müasir dilçiliyin, demək olar ki, bütün istiqamətlərinin banisi hesab olunan Vilhelm fon Humboldtun dediyi kimi, “Dil xalq ruhunun xarici təzahürüdür; Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir” [2, s.28]. Bu onu deməyə əsas verir ki, istənilən dilin quruluşu, daxili mexanizmi, tipologiyası o dilə sahib xalqın təfəkkürü ilə birbaşa bağlıdır.

“Psixolinqvistika psixi funksiyaların insanların nitq fəaliyyətində və nitq davranışında ifadə vasitələrini (verbal və qeyri-verbal) nəzərə almağa çalışır” [6, s.15]. Yəni psixolinqvistika psixikanın nitqlə olan əlaqəsini öyrənir. Bizim fikrimizə, psixika nitqlə yanaşı, dilin əsas sütununun, onun quruluşunun formalaşmasında da əhəmiyyətə malikdir. Dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin, onların ayrı-ayrı vahidlərinin, qrammatik kateqoriyalarının, leksik və semantik tərkibinin tədqiqi mənsub olduqları xalqın psixologiyası haqqında real və dəqiq məlumatlar verə bilər. Ümumilikdə, dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələri təkcə təsadüfi for-

malaşan mexanizm hesab olunmamalıdır. Onların tədqiqi zamanı xalqların təfəkkür səviyyələri, adət-ənənələri və daha bir çox xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məhz bu kimi məsələlər psixoloji dilçiliyin əsas predmetini təşkil edir.

Nəzərdə tutulan əlaqələri müəyyənləşdirmək üçün dilçiliyin müəyyən sahələrinin tədqiqatına cəlb olunması məqsədəuyğun hesab olunur. Məsələn, cins kateqoriyasını bu və ya başqa səviyyədə, demək olar ki, dünyanın bütün dillərində görmək olur. Lakin bəzi dillərdə yalnız leksik səviyyədə olduğu halda, bəzilərində qrammatik funksiya daşıyır. Amma cins kateqoriyası yalnız qrammatik kateqoriya olmayıb, həm də semantik funksiya daşıyır. Bu kateqoriyanın mövcud olduğu dillərdə cümlə qurarkən uzlaşma yalnız qrammatik tələbə görə deyil, həm də semantik mənaya görə müəyyən olunur. Nəzərə alsaq ki, cins anlayışını canlılara məxsusdur və bioloji faktır, deməli, onun dilə mövcudluğu müəyyən qədər xalqların təfəkkürü ilə bağlıdır. Çünki cins kateqoriyası mövcud olduğu dillərdə yalnız formaya deyil, həm də məzmunu xidmət edir. Dilin məzmun, mənə, semantik tərəfi isə xalq təfəkküründən irəli gələn bir məsələdir.

Başqa bir nümunə kimi dilin funksional üslubları göstərilə bilər. Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyətin ilk tədqiqatçılarından olan Ə.Dəmirçizadə yazır: “Dil üslub qatlarından ibarətdir, bu qatlar isə təfəkkür tərzinə görə fərqlənən yaranmış qatlardır” [2, s.31]. Yəni dilin funksional üslubları ümumxalqın təfəkkür tərzinə görə formalaşmışdır. Bizim gəldiyimiz qənaətə görə, dilin funksional üslubları insan temperament tipləri ilə əlaqədardır. Belə ki, bədii üslubun formalaşması melanxolik, elmi üslubun formalaşması fleqmatik, publisistik üslubun formalaşması sanqvinik, məişət üslubunun formalaşması isə xolerik tipə əsaslanır. Təbii ki, bu hökm nisbidir. Psixoloqların da qeyd etdiyi kimi, “...temperamentin təmiz bir tipinə malik adam tapmaq çətindir. Hər bir adamda bu tiplərin hamısının əlamətlərinə rast gəlmək mümkünür. Lakin bunlardan birinin əlamətləri üstünlük təşkil etdikdə, adamı həmin tipə aid edirlər” [6, s.153]. Yəni dilin funksional üslublarının hər birindən istənilən temperament tipinə malik insan istifadə edə bilər. Bizim niyyətimiz

funksional üslubların işlənilmə şəraitləri arasına sərhəd qoymaq deyil. Demək istədiyimiz ondan ibarətdir ki, dil üslublarının formalaşması üçün lazım olan psixi hal və proseslərin kompleks halda təzahürü müvafiq temperament tiplərinə şərtləndirir. Bu da onu deməyimizə əsas verir ki, dilin ifadə üslubları insan temperament tipləri ilə birbaşa bağlıdır. Xalqların həyat şəraiti və bu şəraitin formalaşdığı davranış normaları onların dilində birbaşa təzahür edir. Davra-

nışın psixoloji akt olduğunu nəzərə almaqla dillərdəki xüsusiyyətlərin xalq təfəkkürü ilə əlaqəli olduğunu deyə bilərik.

Təbii ki, bu faktlar, əsasən, müşahidələrə dayanan nəticələrdən ibarətdir. Dil qatlarının bu aspektdən tədqiqi məhz dilə psixoloji yanaşmanın mövzusudur. Psixoloji dilçilik dilə bağlı bəzi məsələlərin tədqiqində mövcud suallara psixologiya müstəvisində uyğun cavab tapmaq şansı verir.

Nəticə / Conclusion

Bu məqalədə yazılan və ifadə edilən bütün fikirlər konkret nəticələrə dayanır. Belə ki, elmin əsas məqsədi konkret obyekt ətrafında cərəyan edən məsələləri araşdırmaq, onu hərtərəfli öyrənməkdir. Mövcud olan obyekt və məfhumların çeşidliliyi elmin müxtəlif növlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Dilçilik də konkret elm olub, dil və nitq hərtərəfli araşdırıb öyrənir. Bu araşdırma prosesində dil və nitq problemlərinin daha geniş aspektdə öyrənilməsi məqsədlə zaman-zaman dilçiliyin yeni bölmələri yaranmışdır.

Dil mədəniyyəti nəzakətli ünsiyyət, xoş rəftar, mehribanlıq, qarşılıqlı anlaşma ilə, yəni məhz dilin psixologiyası ilə bağlıdır. Dil mədəniyyəti keçmişin canlı şahidi, müasir mədəniyyətin fəal iştirakçısıdır və bilavasitə xalqın psixi vəziyyətini, düşüncə səviyyəsini əks etdirir. Dil nitqdə düzgün canlandırmaq onun əsl mahiyyətini reallaşdırır. Bu səbəbdən dilin psixoloji aspektdən tədqiqi və öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Tədqiqatın əsas nəticəsi on-

dan ibarətdir ki, dil təfəkkürün məhsuludur və anlaşılmaq üçün yaradılmışdır. Bu səbəbdən də dil ünsiyyətə xidmət etmək üçün öyrənilməlidir. Bu istiqamət isə tədqiqatçılardan dili tədqiq edərkən, onun mənsub olduğu xalqın təfəkkür səviyyəsini əsas obyekt kimi götürmələrini tələb edir. Düzdür, bu günə qədər dilçilik sahəsində görülən işlər, əsasən, dillərin tarixi, dillərin tipologiyası, onların daxili strukturu, etimologiyası və sairənin tədqiqindən ibarətdir. Lakin tədqiqatımızdan belə nəticə çıxartmaq olur ki, bütün bu görülən işlər bu gün üçün əsas hesab etdiyimiz psixoloji dilçiliyə xidmət edir. Əgər bu məsələlər tədqiq olunmasa idi, dillərarası müxtəliflik və universalilərlə xalqlararası müxtəliflik və universalıq, dillərin daxili quruluşları ilə xalqların daxili nizamları, dillərin xarakteristikası ilə xalqların xarakteri müqayisə edilərək araşdırıla bilməzdi. Buna görə də bütün mövcud tədqiqatlar əsas götürülərək, dillərin psixoloji müstəvidə tədqiqi bu gün üçün dilçiliyin ən aktual problemi olmalıdır.

Ədəbiyyat / References

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. I cild (2 cildə). Bakı, 2019.
2. Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.
4. Elnur Rüstəmovun “K.Yaspersin Fəlsəfəsində Ünsiyyət Problemi” dissertasiyası.
5. Mayıl Əsgərov. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
6. S.İ.Seyidov və M.Ə.Həmzəyev. Ümumi psixologiya. Bakı: YYSQ, 2014.
7. <https://sesqazeti.az/news/mia/655173.html>

Сущность психологического подхода к языку и его роль в речи

Мансура Ахмедова

Университет Хазар. Азербайджан.

E-mail: measure.ahmad@mail.ru

Резюме. В этой статье к языку подходят с вопросом «почему?», а не с вопросом «как?», изучается и объясняется сущность языка, его роль в речевой деятельности. В исследовании была изучена и объяснена на примерах сущность языка, как он формируется и причины возникновения языка. Затем в статье рассматривается психологический подход к языку и психология языка. Исходя из того, что язык служит общению, разъясняется сущность общения и изучается психология языка с целью вывести его на более высокий уровень. При использовании языка, то есть при говорении, проявляются два направления психологического подхода к языку для лучшего достижения цели. В первом направлении речь отражает психическое состояние говорящего, а во втором – речь влияет на психическое состояние слушающего. Эти два направления подробно объясняются на примерах и показывается их важность. С другой стороны, исследована роль психики человека в типологическом и функциональном формировании языков и в какие моменты эта роль в основном проявляется. В рамках этих вопросов на примерах разъяснялись такие проблемы, как слово и значение, имя и наименование, факт языка и факт речи.

Ключевые слова: язык, речь, коммуникация, мышление, психолингвистика, психологический подход, философия языка